

КАТЕГОРІЯ ДОБРОСОВІСНОСТІ У СИСТЕМІ ПРИВАТНО-ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ**THE CATEGORY OF CONSCIENCE IN THE SYSTEM OF PRIVATE LAW REGULATION**

**Тимошенко Д.В., к.ю.н., доцент,
доцент кафедри цивільного права та процесу
Харківський національний університет внутрішніх справ**

Стаття присвячена висвітленню сутності та змісту категорії «добросовісності» у системі приватноправового регулювання. Актуальність дослідження визначається потребою в правовому визначенні принципу добросовісності в Цивільному кодексі України. Зазначається, що добросовісність, маючи можливість широкого застосування на практиці, на сьогоднішній день як категорія не сформована ні наукою, ні судовою практикою. Надається позитивна оцінка цього принципу як гарантії стабільності та соціальної орієнтованості законодавства.

На підставі аналізу наукової літератури, практики Верховного Суду та положень цивільного законодавства встановлено, що категорія «добросовісність» викликає численні дискусії. Відзначено різноманітні підходи до трактування поняття «добросовісність» у науці приватного права. Зазначено, що справедливість, добросовісність, і розумність є самостійними принципами цивільного права та окремими засадами цивільного законодавства.

Визначено роль та значення принципу добросовісності у механізмі правового регулювання цивільних правовідносин, здійсненні прав та виконанні обов'язків суб'єктами цивільних правовідносин.

Особливу увагу приділено вивченню добросовісності як оціночного поняття, яке необхідно розглядати з об'єктивному і суб'єктивному розумінні. Об'єктивна сторона означає, що поведінка особи має відповідати об'єктивним загальноприйнятим стандартам добросовісної поведінки, які є характерними для усіх цивільних правовідносин, що встановлені у нормах права або сформовані судовою практикою. Суб'єктивна сторона відображає внутрішнє ставлення (сприйняття) особи до своєї поведінки як до правомірної та усвідомлення того, що такими діями не порушуються права та інтереси інших осіб.

Акцентовано увагу на визначальній правотворчій ролі судових органів. Наголошується на тенденції судової практики щодо розширення застосування принципу добросовісності. Стверджується, що варто закріпити в законодавстві роз'яснення щодо категорії «добросовісності», «добросовісної поведінки», вказавши хоча б приблизний їх склад.

Ключові слова: добросовісність, добросовісна поведінка, приватне право, цивільне право, цивільне законодавство, засади, принципи, цивільні правовідносини, особа, учасник, суб'єкт, приватноправове регулювання.

The article is devoted to highlighting the essence and content of the category of "good faith" in the system of private law regulation. The relevance of the study is determined by the need for a legal definition of the principle of good faith in the Civil Code of Ukraine. It is noted that good faith, having the possibility of wide application in practice, to date as a category has not been formed either by science or judicial practice. This principle is given a positive assessment as a guarantee of stability and social orientation of the legislation.

Based on the analysis of scientific literature, the judicial practice of the Supreme Court and the provisions of civil legislation, it was established that the category "good faith" causes numerous discussions. Various approaches to the interpretation of the concept of "good faith" in the science of private law are noted. It is noted that justice, good faith, and intelligence are independent principles of civil law and separate principles of civil legislation.

The role and significance of the principle of good faith in the mechanism of legal regulation of civil legal relations, exercise of rights and fulfillment of duties by subjects of civil legal relations are defined.

Special attention is paid to the study of good faith as an evaluative concept, which must be considered with an objective and subjective understanding. The objective side means that a person's behavior must comply with objective generally accepted standards of good faith behavior that are characteristic of all civil legal relations established by law or formed by judicial practice. The subjective side reflects a person's internal attitude (perception) of their behavior as lawful and awareness that such actions do not violate the rights and interests of other persons.

Attention is focused on the determining law-making role of judicial bodies. Emphasis is placed on the trends in judicial practice regarding the expansion of the application of the principle of good faith. It is argued that it is worth clarifying the categories of "good faith" and "good faith behavior" in the legislation, specifying at least their approximate composition.

Key words: good faith, good faith behavior, private law, civil law, civil legislation, principles, principles, civil legal relations, person, participant, subject, private legal regulation.

Постановка проблеми. Визнання на законодавчому рівні категорії добросовісності як принципу цивільного права робить актуальним завдання рекодифікації та вдосконалення цивільного законодавства відповідно до його основних засад. Однак, неприпустимим є, як і абсолютизація принципу, так і розуміння його у декларативному сенсі. В той же час, у науці цивільного права категорія «добросовісність» сприймається, як позитивно-невизначений термін, що призвело до виникнення низки дискусійних питань і спірних положень на предмет відповідності її нормам права та стандартам розмежування добросовісної і недобросовісної поведінки учасників цивільно-правових відносин.

Закріплення категорії добросовісності, як принципу в цивільному законодавстві, свідчить про особливе місце в приватноправовому регулюванні особистих немайнових та майнових відносин. Значення якої полягає в тому, що саме добросовісність впливає на межі здійснення цивільних прав та виконання обов'язків, а також доволі часто використовується в судовій практиці при усуненні прогалин в праві і застосуванні норми за аналогією права. Водночас для уникнення суб'єктивного тлумачення даної

категорії, чіткого і однозначного її розуміння і застосування потрібні ґрунтовні наукові дослідження.

Саме тому, є потреба в проведенні наукового дослідження цієї правової категорії, та ставить перед сучасною цивілістичною наукою низку викликів, від вирішення яких залежить ефективність правового регулювання цивільно-правових відносин. Адже принцип добросовісності є чи не найголовнішою категорією цивільного права, згідно якого відбувається приватноправове регулювання суспільних відносин та визначається характер поведінки осіб з точки зору необхідності сумлінного здійснення ними своїх прав і виконання обов'язків, шанування прав та інтересів інших осіб, моралі суспільства, турботи про власні права й інтереси, а також права та інтереси інших учасників з метою недопущення їх порушення, закріплення можливості адекватного захисту порушеного цивільного права [1, с. 31].

Метою роботи є системний аналіз сучасних тенденцій нормативного закріплення й практичного застосування категорії добросовісності, як принципу в доктрині цивільного права, законодавстві та судовій практиці. **Завданнями** статті є розкриття нормативного змісту категорії

добросовісності, проведення аналізу її реалізації в нормах цивільного законодавства; виявлення проблем втілення зазначеного принципу у нормотворчій діяльності, судовій практиці та визначення напрямків їх подолання; надання пропозицій, спрямованих на тлумачення законодавства з метою реалізації його основних засад.

Аналіз останніх досліджень і публікацій свідчить про те, що на всіх етапах розвитку цивілістичної науки цивільно-правові принципи були предметом дослідження вчених, однак досі не досягнуто єдності думок щодо розуміння їх змісту. Нинішня ситуація, як і раніше, характеризується безліччю запропонованих дефініцій, різним наповненням їх змісту, різницею у поглядах на їх функціональну роль і місце в системі приватного права. Дослідженням зазначених принципів займалися такі вчені, як В. І. Борисова, О. О. Ког, Н. С. Кузнецова, В. Д. Примак, М. О. Стефанчук, та інші. Окремо слід відзначити наступних вчених та їх роботи, а саме Д. Г. Павленка «Принцип добросовісності в договірних зобов'язаннях» (2009), О. В. Басая «Загальні засади (принципи) цивільного законодавства України» (2014), Ю. А. Тобота «Принцип справедливості, розумності, добросовісності в цивільному праві» (2011), Ю. В. Цюкало «Принципи здійснення цивільних прав» (2013) та С. В. Галкевич «Принципи справедливості, добросовісності, розумності деліктної відповідальності у цивільному праві» (2021), однак низка проблемних моментів все ще залишається спірною та потребує уточнення. На деякі з них ми спробуємо дати відповідь та підтримаємо дискусію в науковій спільноті.

Виклад основного матеріалу. На законодавчому рівні категорія «добросовісність», як і «справедливість» та «розумність» закріплені в якості основних засад цивільного законодавства в ст. 3 Цивільного кодексу України [2] (надалі – ЦКУ), та доволі часто використовуються в нормативних актах і судовій практиці. Однак, незважаючи на широке використання у цивільному праві та законодавстві України названої категорії, її зміст та визначення у законодавстві відсутні. Тому цілком природним є питання, а що саме становить зміст категорії «добросовісність» (п. 6 ч. 1 ст. 3 ЦКУ)?

Вказані принципи беруть свій початок з часів Давнього Риму [3], особливо концепція добросовісності (*bona fides*), яка була своєрідним орієнтиром договірного права. Регулятором приватних відносин, особливо щодо визначення ступеня тяжкості вини. Добросовісність на той період майже ототожнювалась із дбайливістю, сумлінням та обачністю сторін у зобов'язанні. Так, ще римські юристи, у контексті договору зберігання, намагались дати визначення цій категорії. Та стверджували, що коли хто-небудь не є дбайливим настільки, наскільки цього вимагає природа людей, то він визнається діючим на шкоду іншому... бо не відповідають вимогам добросовісності дії того, хто докладе меншу дбайливість (щодо переданих йому на зберігання речей), ніж щодо своїх речей (D. 16.3.32) [3]. У подальшому концепція *bona fides* поступово зростала і наразі у більшості сучасних правопорядків добросовісність визначається засадничим принципом приватного права [4, с. 86].

Як і на той час, так і зараз добросовісність є визначальною категорією правомірності поведінки учасників цивільно-правових відносин. Зокрема, аналіз змісту положень ЦКУ (напр., ч. 5 ст. 12, ст. 13, ч. 3 ст. 23, ст. 330, п. 3 ст. 509, тощо) дозволяє стверджувати, що за допомогою цих принципів законодавець встановлює межі здійснення цивільних прав осіб [5, с. 37–38; 6, с. 48], запобігаючи тим самим зловживанню правом з їх боку. Тобто, особи мають діяти, не завдаючи шкоди іншій особі, укладати правочини не застосовуючи, засади обману насильства чи зловживання довірою [7].

Водночас категорія добросовісність, безумовно, є оціночним (позитивно не визначеним) поняттям, при-

значеними для оцінки психологічної (моральної) сторони поведінки суб'єктів цивільних правовідносин. І, відповідно, залежать від правового контексту нормативного акту та національної правової культури. Звичайно, що правова наука прагне до визначеності, однак чи потрібно взагалі це робити. Загалом то позитивному праву властиві «зони невизначеності», які притаманні будь-якій правовій системі. Правова система є динамічною структурою, що постійно розвивається, тому неможливо дати «абсолютну визначеність» усім правовим явищам. Наразі норми права здатні забезпечити лише обмежену визначеність, відповідно абсолютної правової визначеності може і не існувати. Інакше право, законодавство і суспільство загальмували б у своєму розвитку. Тому певна правова невизначеність все таки має право на існування, зважаючи на те, що безспірного закону не існує в принципі.

Втім ми притримуємось тієї думки, що проблема тлумачення цивілістичної категорії добросовісності є чи не найскладнішою дискусійною проблемою приватного права. Дійсно, сформулювати універсальне розуміння змісту цього принципу досить складно з огляду на морально-етичну природу, суб'єктивно-об'єктивний характер та багатофункціональну сутність у правовому регулюванні цивільних правовідносин. Водночас, варто зважати і на те, що неправильне тлумачення принципу може в подальшому унеможливити належне застосування цивільно-правової норми, внаслідок її «несправедливості», «недобросовісності» чи «нерозумності». Дивлячись на певну оціночність вказаних категорій, це зможе призвести до суб'єктивізму у правозастосовчій діяльності [8, с. 17–23], певної невизначеності та небезпеки суддівського свавілля.

Дійсно, така небезпека існує. Однак, суд має, на основі власних напрацювань, сформулювати підхід до розуміння змісту добросовісності. Який за своїми властивостями може слугувати фундаментальним, універсальним й оптимальним підґрунтям для моделювання рішення по кожній цивільній справі [9, с. 13]. Далі науковці повинні ретельно дослідити етимологію категорії «добросовісності» і надати науковообґрунтовані висновки та пропозиції. Згодом закріплення змісту принципу буде формалізовано з однозначним законодавчим розшифруванням. І не важливо скільки цей процес займе часу. Важливим лише є усвідомлення дійсної сутності та змісту категорії добросовісності усім і кожному із суб'єктів цивільно-правових відносин.

Як ми зазначали, категорія «добросовісність» у цивільному законодавстві України застосовується як загальноправовий принцип (ст. 3 ЦКУ) або ж має чітку прив'язку до окремих цивільних правовідносин (ст. ст. 330, 344 ЦКУ), та безпосередньо впливає на здійснення цивільних прав та виконання обов'язків. Відповідно, добросовісність і недобросовісність має правове значення у спеціально вказаних в законі випадках [10, с. 15]. На рівні з справедливістю та розумністю, цей принцип покликаний забезпечити рівновагу між максимально допустимою свободою реалізації приватних (індивідуальних) інтересів та дотримання публічних (державно-суспільних) інтересів (забезпечення національної безпеки, захист життя та здоров'я людей, охорона навколишнього середовища, тощо). Фактично, принцип добросовісності є правовим регулятором загальної поведінки осіб, як учасників цивільних правовідносин. Оскільки, детальне регулювання цивільним законодавством окремих дій особи для всіх можливих випадків та особливостей у тих чи інших обставинах практично неможливо. Через це для справедливого вирішення спорів на законодавчому рівні провідні світові правопорядки містять загальний припис для учасників обороту, а саме вони мають здійснювати права та виконувати зобов'язання добросовісно та розумно. Тобто особа, здійснюючи правомірні дії спрямовані на досягнення суб'єктивного інтересу, має враховувати об'єктивну

реальність, інтереси інших учасників цивільно-правових відносин. Відповідно існує взаємозв'язок між категоріями справедливості, добросовісності, розумності, з одного боку, та здійсненням суб'єктивних цивільних прав і зловживання ними – з іншого [11, с. 96].

Причому і добросовісність, і розумність поведінки учасників цивільних правовідносин презюмуються. Так, ч. 5 ст. 12 ЦКУ передбачає, що коли законом встановлені правові наслідки недобросовісного або нерозумного здійснення особою свого права, вважається, що поведінка особи є добросовісною та розумною, якщо інше не встановлено судом. Аналіз даної норми дає підстави стверджувати, що мова але саме про презумпцію, а не принцип. При цьому виникає питання, чи може бути принцип права сформульовано у вигляді правової презумпції? Чи може одночасно існувати категорія добросовісності у вигляді принципів та презумпції?

Термін «презумпція» походить від латинського «praesumptio» – припущення. Презумпція – припущення, що ґрунтується на ймовірності [12]. Підґрунтям якої є повторюваність певних ситуацій. Коли щось систематично відбувається, можна припустити, що за аналогічних умов це повториться і цього разу. Тобто висновок є ймовірним, а не достовірним. Тому, презумпції мають ймовірний, прогностичний характер. Втім вони є важливим додатковим засобом пізнання об'єктивної дійсності та допомагає встановленню істини.

Але принципова різниця між презумпціями та принципами очевидна. Та полягає в тому, що презумпція – лише ймовірне припущення, яке може бути спростоване, тоді як принципи права це беззаперечне, загальне, універсальне керівне положення, що характеризується сутністю та призначенням права. Принципи не можуть бути порушені, так само як не можуть бути скасовані або спростовані під час вирішення судової справи. Таким чином, правові презумпції та принципи права – самостійні правові явища, які неприпустимо змішувати. Водночас, в законодавстві немає прямої заборони на існування одних і тих же правових явищ у вигляді принципу і презумпції. А відтак, можуть одночасно існувати категорія добросовісності у вигляді принципу та презумпції. Але слід враховувати, що добросовісність та розумність як презумпція призначена для тих випадків, коли закон ставить здійснення цивільних прав у залежність від того, чи була поведінка особи розумною та добросовісною (п. 5 ст. 12 ЦКУ). І в цій своїй якості добросовісність поширюється лише на певні правові ситуації та не носить універсального для галузі характеру. Натомість принцип добросовісності має ширший спектр дії, тобто адресований не лише законодавчим, судовим і виконавчим органам держави, які повинні керуватися ним у нормотворчій та правозастосовчій діяльності, а й усім суб'єктам цивільних правовідносин.

Сучасне цивільне законодавство відрізняється широким використанням у всіх підгалузях та інститутах цивільного права категорії «добросовісність». Принцип добросовісності пронизує всю систему цивільних правовідносин [13, с. 10; 14, с. 123] і є однією з ключових гарантій реалізації загальноправового принципу верховенства права у всій сфері цивільних відносин [15, с. 76]. В ЦКУ категорія «добросовісність» переважно застосовується в якості моральної (психологічної) характеристики суб'єкта чи його поведінки в ст. ст. 3, 12, 13, 39, 92, 212, 330, 344, 387, 388, 389, 390, 400, 470, 480, 484, 500, 507, 509, 1215 ЦКУ. Даний термін використовується і в інших нормативних актах: Кодексі торговельного мореплавства України, Земельному кодексі, Кодексі України з процедур банкрутства, ЗУ «Про захист прав споживачів», «Про акціонерні товариства», «Про товариства з обмеженою та додатковою відповідальністю», «Про оренду землі», «Про охорону прав на винаходи та корисні моделі», «Про охорону прав на промислові зразки», «Про охорону прав

на сорти рослин» тощо. Потрібно звернути увагу, що в деяких нормативних актах поняття добросовісності застосовується також в негативній формі – недобросовісність.

При цьому єдність поглядів у частині трактування як самого визначення поняття добросовісності, так і відповідного принципу серед учених відсутня. Хоча і наголошується, що в сучасному приватному праві добросовісність є однією з найголовніших засад [16, с. 67]. Стосовно співвідношення категорій справедливості, добросовісності, розумності у цивілістичній доктрині висловлювалися, зокрема, такі позиції: що принцип розумності є одним з аспектів принципу добросовісності; що розумність та добросовісність є синонімами; що добросовісність і розумність є складовими справедливості [17, с. 38, 148]; що добросовісність, розумність і справедливість це єдиний принцип українського цивільного права, що складається з трьох взаємопов'язаних складових частин [18, с. 14]. Водночас є точка зору стосовно того, що розумність, добросовісність та справедливість це окремі цивільно-правові принципи [6; 19]. При цьому зазначається, що добросовісність це виражений у зобов'язальному праві первісний, нормативно-керівний принцип [20, с. 39] та є окремою, самостійною засадою [21, с. 129]. Звісно, що категорії справедливості, добросовісності і розумності є взаємопов'язаними, однак їх не можна вважати складовими єдиного принципу. По-перше, в нормах ЦКУ, зокрема, в ст.ст. 23, 92, 330, 509, 627 зазначені категорії застосовуються не тільки разом, а і кожна окремо або у певному співвідношенні. Тобто у одних випадках ЦКУ застосовує всі три терміни одночасно (ст. ст. 3, 509), в інших – два, наприклад, добросовісність і розумність (ст. 92), розумність і справедливість (ст. 627), в третіх – лише один, як правило, розумність (ст. ст. 564, 619, 749) [20, с. 44]. Отже законодавець припускає можливість застосування зазначених категорій у якості самостійних принципів. Судова практика також поділяє вказану позицію, та неодноразово наголошувала на окремому застосуванні вказаних категорій [19, 22, 23]. Беззаперечно справедливість, добросовісність і розумність є необхідним при оцінці правомірності поведінки учасників цивільних правовідносин хоча разом можуть бути і не закріплені в законі. Однак, справедливість, добросовісність і розумність все таки є самостійними принципами цивільного права та окремими засадами цивільного законодавства.

Вважаємо, що при тлумаченні змісту категорії «добросовісність», має враховуватися не тільки правовий зміст але і її моральна природа. Хоча це і не означає ідентичності понять. Добросовісність, як цивільно-правовий принцип хоча і містить етичну складову, при цьому забезпечений цілком конкретним прагматичним змістом, надзвичайно важливим для стійкості цивільного обороту, оскільки встановлює орієнтир (стандарт) поведінки будь-кого з його учасників. Фактично це стан чесності, сумління, порядності. Та передбачає вірність зобов'язанням, повагу прав інших суб'єктів, обов'язок порівняння власних і чужих інтересів [17, с. 124–125].

Стосовно визначення самої категорії добросовісності в науці цивільного права відсутня єдність щодо змісту, який вкладається в цю дефініцію. Одні автори сприймають добросовісність, як сумлінну і чесну поведінку суб'єктів у зобов'язальних правовідносинах» [20, с. 41; 25, с. 172], або як один із засобів певного обмеження принципу свободи договору та контролю виконання сторонами договору [26, с. 71] чи об'єктивну відповідність дій особи стандартам поведінки у відповідному секторі торгівлі (об'єктивна концепція) [26, с. 73; 27, с.108; 28, с. 15]. Як об'єктивну категорію визначає Н.С.Кузнєцова, де добросовісність у найзагальніших рисах це фактична чесність та додержання розумних стандартів чесного ведення справ [29, с. 56]. Інші сприймають добросовісність, як суб'єктивну категорію та вважають, що добросовісністю

є прагнення сумлінно захистити цивільні права та забезпечити виконання цивільних обов'язків [30, с. 327], оскільки прагнення є вольовою рисою та залежить від суб'єктів цивільних правовідносин.

Як компромісна точка зору існує і концепція добросовісності в об'єктивно-суб'єктивному розумінні. Так, деякі вчені сприймають добросовісність (у суб'єктивному значенні) як усвідомлення суб'єктом власної сумлінності та чесності при здійсненні ним прав і виконанні обов'язків, а в об'єктивному значенні є загально-правовим принципом, який передбачає необхідність сумлінної та чесної поведінки суб'єктів при виконанні своїх юридичних обов'язків і здійсненні своїх суб'єктивних прав [17, с. 207].

Доповнюючи вказану теорію, О. О. Бакаліньська стверджує, що поняття «добросовісність» в об'єктивному сенсі це визначені нормами права, звичаями ділового обороту вимоги до поведінки невизначеного кола учасників цивільних правовідносин. У суб'єктивному розумінні – це оцінка поведінки особи на відповідність сформованим у суспільстві нормам моралі, поваги до прав інших учасників правовідносин [31, с. 201]. Або об'єктивна сторона добросовісності означає, що дії суб'єкта мають відповідати об'єктивним загальноприйнятим стандартам добросовісності, що виражаються у правилах ділового обороту, а суб'єктивна її сторона відображає його внутрішнє ставлення до своїх дій як до правомірних та усвідомлення того, що такими діями не порушуються права й інтереси інших осіб [32, с. 69–70]. Іноді стверджується, що розуміння добросовісності в суб'єктивному та об'єктивному сенсі є умовним. У такому розрізі добросовісність не має вольових рис (прагнення, вияв певної поведінки, усвідомлення, тощо), а пов'язується з оцінкою поведінки особи на відповідність певному стандарту (вимогам, правилам) сформованим законом, звичаєм, судовою практикою.

Короткий огляд окремих думок науковців відносно змісту та розуміння категорії добросовісності тільки підтверджує актуальність обраної тематики та дозволяє зробити власні висновки у цій сфері. Звісно, що певні «вимоги», «правила», «стандарт» поведінки суб'єктів цивільно-правових відносин мають вирішальне значення для визначення змісту категорії добросовісності. Дійсно ці стандарти впливають на поведінку учасників цивільно-правового обороту та визначають межі здійснення прав та виконання обов'язків. Однак і від суб'єкта цивільно-правових відносин залежить чи буде він дотримуватись таких стандартів (критеріїв, правил) повністю або частково. До того ж принцип добросовісності проявляється при оцінці судом саме дій особи направлених на здійснення цивільних прав і виконання обов'язків. А якщо сторони у разі виникнення спірної ситуації, де вирішальне значення має кваліфікація дій однієї із сторін, як добросовісної, не підуть до суду? Слід тоді вважати, що спору не має, і чи вважатиметься поведінка особи, за таких обставин, добросовісною? Відповідно хто як не особа має усвідомлювати власну поведінку та її відповідність певним стандартам (вимогам, правилам) і, відповідно, прагнути до чесності, необхідності поважати права і законні інтереси інших учасників цивільних правовідносин, дбати про їх дотримання, поводитись в цивільному обороті сумлінно і відповідально. Саме, добросовісність характеризує поведінку особи у цивільному обороті, його сприйняття своїх дій і їх наслідків. Як зауважив М. Стефанчук, категорія добросовісності виникає на межі волі, волевиявлення та правосвідомості й притаманна будь-якій фізичній особі, яка дотримується встановлених у соціумі правових норм. Саме керуючись добросовістю, особа утримується від учинення протиправних дій, а тому необхідно включити до ознак правомірної поведінки фізичної особи і категорію добросовісності [33, с. 142].

Разом з тим, може виникнути небезпека коли суб'єктивна поведінка кожного учасника цивільних правовідносин

буде визначальною, що явно неприпустимо та помилково. Оскільки у кожній особі власне розуміння чесності, сумлінності, поваги, турботи про інтереси інших осіб, обачності щодо здійснення права, виконання обов'язків чи можливого заподіяння шкоди. Згодом це може призвести до виникнення численних суперечок. У такому разі, як має діяти суд, коли буде оцінювати поведінку особи на предмет відповідності її принципу добросовісності? Якщо при такому підході взагалі не буде існувати жодного стандарту поведінки «звичайної особи». Відповідно, таке суб'єктивне розуміння, що засноване на уявленнях або волі окремої особи про добросовісність не узгоджується із визнанням добросовісності як загальної засади цивільного законодавства. Саме як очікувана (передбачувана) повинна бути поведінка особи з розумно необхідною мірою чесності, надійності та врахуванням інтересів інших учасників правовідносин має сприйматись добросовісність як принцип здійснення суб'єктивних цивільних прав [16, с. 74].

Тому, вважаємо, що слухним є розуміння сутності «добросовісності» як суб'єктивно-об'єктивної категорії. Де суб'єктивне сприйняття – це окремий випадок об'єктивного сприйняття «добросовісності» і проявляється в випадках, коли для настання певних правових наслідків достатньо встановити, що учасник цивільних відносин «усвідомлював чи не усвідомлював», «знав чи не знав», «міг передбачити чи не міг» свою поведінку на предмет відповідності сформованим певним стандартам (вимогам). Об'єктивна добросовісність – це абстрактна але концептуальна модель поведінки, що встановлена в законодавстві або сформована судовою практикою як загальний стандарт чи критерій (вимога, правило), що застосовується щоразу з урахуванням конкретних обставин справи. Це стандартна чесна, відповідальна і конструктивна поведінка, що очікується від звичайного (посереднього) учасника цивільних правовідносин в схожих (типових) обставинах. Але і у суду залишається можливість за необхідності коригувати передбачений законом стандарт чи критерій (вимогу, правило), формальне застосування якого без урахування конкретних обставин справи призвело б до винесення несправедливого, а отже, неправового рішення. Тому суд має звертатися до принципу добросовісності тільки в тому випадку, якщо він переконаний у неможливості винесення справедливо-мотивованого рішення виключно шляхом тлумачення та застосування існуючої норми права.

Як ми зазначали, сучасне цивільне законодавство не містить визначення сутності та змісту категорії «добросовісності», чим спонукає суд до пошуку власного способу вирішити справу, зважаючи на конкретні обставини правовідносин. Фактично законодавець, за відсутності чітких критеріїв (стандарту) добросовісної поведінки особи, залишив це питання на розсуд суду». Категорія «добросовісності» досить широко застосовується і в міжнародній та судовій практиці України. Так, серед низки дефініцій проекту Draft Common Frame of Reference (DCFR) [34] є положення, що добросовісність (good faith) – це психічне ставлення, що характеризується чесністю та відсутністю відомостей що конкретні обставини не є справжніми. Згідно ст. 1:103: кн. 1 DCFR «добросовісність та чесна ділова поведінка» означає стандарт поведінки, що характеризується чесністю, відкритістю і повагою до інтересів іншої сторони договору та інших відносин. Добросовісності та чесній діловій практиці не відповідають суперечливі заяви чи поведінка іншої сторони [34]. Відзначимо, що у змісті DCFR чітко прослідковується декілька критеріїв добросовісності, а саме чесність, відкритість, повага до інтересів іншої сторони, несуперечлива поведінка. Виокремлення ознак «добросовісності» у такий спосіб надало змогу суду сформулювати власний підхід.

Зміст категорії «добросовісності» частково розкривають положення ст. 13 ЦКУ, так особи при здійсненні прав

зобов'язані утримуватися від дій, які могли б порушити права інших осіб (ч. 2); не допускаються дії особи, що вчиняються з наміром завдати шкоди іншій особі, а також зловживання правом в інших формах (ч. 3); особа повинна додержуватися моральних засад суспільства (ч. 4). Тобто особи мають здійснювати свої права у суворій відповідності до їх змісту, обсягу та призначення, та утримуватися від дій, які можуть порушити права чи завдати шкоди іншій особі. Як пояснює Верховний Суд, добросовісність при правовому регулюванні цивільних відносин повинна розглядатися як відповідність реальної поведінки учасників таких відносин вимогам загальносоціальних уявлень про честь і совість. Іншими словами, щоб бути добросовісним, дії та вчинки учасників цивільних відносин мають здійснюватися таким чином, щоб вони викликали схвальну оцінку з боку суспільної моралі, зокрема в аспекті відповідності застосованих засобів правового регулювання тим цілям, які перед ним ставляться. І, навпаки, реалізація правового регулювання цивільних відносин буде недобросовісною, якщо соціальна свідомість відторгає її як таку, що не відповідає задекларованій меті. Здійснення суб'єктивних цивільних прав повинно відбуватися у суворій відповідності до принципів правомірності їх здійснення суб'єктивних цивільних прав, автономії волі, принципів розумності і добросовісності. Їх сукупність є обов'язковою для застосування при здійсненні усіх без винятку суб'єктивних цивільних прав [22]. Тобто дії учасників цивільних правовідносин мають відповідати стандарту поведінки, що характеризується чесністю, відкритістю і повагою до інтересів іншої сторони договору або відповідного правовідношення [19].

Добросовісність (п. 6 ст. 3 ЦКУ) – це певний стандарт поведінки, що характеризується чесністю, відкритістю і повагою інтересів іншої сторони договору або відповідних правовідносин. Спираючись на принцип добросовісності Великою Палатою Верховного Суду в постанові від 05.06.2018 у справі № 338/180/17 застосовано доктрину *venire contra factum proprium* (заборона суперечливої поведінки), яка базується ще на римській максимі – «*non concedit venire contra factum proprium*» (ніхто не може діяти всупереч своїй попередній поведінці) [23]. Далі суд зазначає статтю I.-1:103 Принципів, визначень і модельних правил європейського приватного права (DCFR) [34], де зазначено правило про недобросовісну поведінку особи, як таку, що не відповідає попереднім заявам або поведінці сторони, за умови, що інша сторона, яка діє собі на шкоду, розумно покладається на них. У Постанові Верховного Суду у складі Об'єднаної палати Касаційного цивільного суду від 10.04.2019 у справі № 390/34/17 [35] (провадження № 61-22315сво18) вже більш детально було розкрито доктрину *venire contra factum proprium*. Згодом надано визначення поведінки, що суперечить добросовісності. Так, якщо особа, що має право на оспорення документу (наприклад, свідоцтва про право на спадщину) чи юридичного факту (зокрема, правочину, договору), висловила безпосередньо або своєю поведінкою дала зрозуміти, що не буде реалізовувати своє право на оспорення, то така особа пов'язана своїм рішенням і не вправі його змінити згодом. Спроба особи згодом здійснити право на оспорення буде суперечити попередній поведінці такої особи і має призводити до припинення зазначеного права [36]. Вказані правові позиції суду відображають ідеї, що містять положення DCFR [34] та ґрунтуються на доктрині римського права (*bona fides*).

Автори рекодифікації ЦКУ також зауважували на важливості загальних засад цивільного законодавства, і вважають, що принцип добросовісності є одним із засобів утримання сторін від зловживання своїми правами. Основне призначення якого вбачається у наданні суддям більших можливостей з'ясувати в повному обсязі фактичні обставини справи і, насамкінець, встановити об'єктивну

істину [11, с. 96]. Відповідно, можна відмітити активізацію застосування принципу добросовісності при вирішенні судових спорів. До того ж, суди досить широко інтерпретують принцип добросовісності, виходячи з конкретних обставин справи, проте віднайшли і власний підхід до визначення сутності та змісту категорії «добросовісність» та морально-правових критеріїв правомірної (добросовісної) поведінки учасників цивільно-правових відносин. Зазначимо, що в судових рішеннях принцип добросовісності, з урахуванням вимог до однаковості та стабільності судової практики, було застосовано не лише до конкретних правовідносин, а й до подібних чи схожих. На цей час, вже існує усталена практика судів щодо розуміння «добросовісності», що знайшла своє вираження в офіційній позиції Верховного Суду, та фактично створено нову норму права, хоча це і не властиво українській системі права. Відповідно вказавши, що елементами добросовісної поведінки особи, на які звертає увагу правозастосовна практика є: чесність, сумлінність, відкритість, турбота, довіра, несуперечливість, вияв певного рівня обачності, шанобливість та повага до прав та інтересів іншої сторони відповідних цивільних правовідносин. Тобто добросовісність передбачає таку поведінку учасників цивільних правовідносин, яку вони бажали б якби щодо них здійснювали схожу чи таку саму іншу учасники таких відносин.

Правильність даного нами висновку підтверджує застосування категорії «добросовісність» в законодавстві. Так, аналіз ст. ст. 39, 212, 319, 330, 344, ЦКУ, призводить до висновку про те, що поведінка особи є добросовісною у тому розумінні, коли вона діє турботливо та обачно, без наміру заподіяти шкоду іншій особі, а також не допускає легковажності (самовпевненості) та недбалості щодо можливого заподіяння шкоди. Зміст ст. 388 ЦКУ наголошує, що добросовісним набувачем є особа, яка не знала і не могла знати про те, що за відплатним договором майно придбане в особи, яка не мала права його відчужувати. За положенням ч. 3 ст. 92 ЦКУ, добросовісною можна визнати таку поведінку учасника повного товариства, який без згоди інших учасників не вчиняє від свого імені та у своїх інтересах або в інтересах інших осіб правочин, який є однорідним з тими, які становлять предмет діяльності товариства. Згідно ч. 1 ст. 237 ЦКУ добросовісною є поведінка, коли представник, який діє відповідно до своїх повноважень і не перевищує їх, тобто виконує свої обов'язки сумлінно, виявляє турботу й виявляє певний рівень обачності про права та інтереси особи, яку він представляє. І на останок зазначимо, що власник не може використовувати право власності на шкоду правам, свободам та гідності громадян, інтересам суспільства, погіршувати екологічну ситуацію та природні якості землі (ч. 5 ст. 319 ЦКУ). Тобто, для добросовісного власника передбачається певний стандарт поведінки, який полягає в тому що власник, здійснюючи своє право власності, має дотримуватись прав та законних інтересів інших осіб.

Висновки. Безумовно надати єдине, однозначне і цілком вичерпне визначення «добросовісності» неможливо, оскільки це оціночна категорія і застосування її в правозастосовній практиці є складним. Однак, для правильного використання категорії «добросовісності» все таки потрібно закріпити роз'яснення в законодавстві, вказавши хоча б приблизний склад добросовісної поведінки особи (чесність, сумлінність, відкритість, турбота, довіра, несуперечливість, вияв певного рівня обачності, тощо). Адже створення чітких норм права є одним з аспектів забезпечення ефективності правового регулювання суспільних відносин. Від чіткості формулювання норми права залежить її практична реалізація. Це дозволить уникнути багатьох помилок в процесі правозастосування. Наголошуємо, що має існувати законодавчо-визначений стандарт (модель) добросовісної поведінки особи, як сукупність дій, що характеризуються проявом чесності, сумлінності, відкри-

тості, турботи, довіри, несуперечливості, виявом певного рівня обачності, шанобливості та поваги до прав та інтересів інших учасників певних цивільних правовідносин.

На наш погляд, необхідно підтримати точку зору стосовно розуміння «добросовісності», як суб'єктивно-об'єктивної категорії, але з певними доповненнями. Об'єктивна сторона означає, що поведінка (дії або бездіяльність) особи має відповідати об'єктивним загальноприйнятим стандартам (критерієм, вимогам, правилам) добросовісної поведінки, які є характерними для усіх цивільних правовідносин, що встановлені у нормах права,

звичаїв, правилах ділового обороту або сформовані судовою практикою як загальний стандарт чи критерій (вимога, правило) та застосовується щоразу з урахуванням конкретних обставин справи. Відповідно суб'єктивна сторона відображає внутрішнє ставлення (сприйняття) особи до своєї поведінки (дій чи бездіяльності) як до правомірної та усвідомлення того, що такими діями не порушуються права та інтереси інших осіб. Тобто особа має здійснювати свої права та виконувати обов'язки у суворій відповідності до їх змісту, обсягу, призначення та встановленого певному стандарту (вимогам, правилам).

ЛІТЕРАТУРА

1. Науково-практичний коментар до цивільного законодавства України: у 2 т. ; відп. ред. В. Г. Ротань. Х. : Фактор, 2010. Т. 1. 800 с.
2. Цивільний кодекс України в редакції від 01.01.2023 р. № 435-IV URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/435-15> (дата звернення 15.08.2023).
3. Дигести Юстиніана. Т.1: Кн. 1-4. URL: http://www.gumer.info/bibliotek_Buks/Pravo/digest/01.php. (дата звернення 15.08.2023).
4. Добросовісність: доктрина & судова практика: зб. ст. ; за ред. І.В.Спасибо-Фатеевої. Харків: ЕКУС, 2021. 358 с.
5. Стефанчук М.О. Межі здійснення суб'єктивних цивільних прав. К. КНТ, 184 с.
6. Цюкало Ю.В. Принципи здійснення цивільних прав : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03. Київ, 2013. 236 с.
7. Постанова Верховного Суду від 17.04.2019 р. у справі № 761/41709/17. URL: <https://ips.ligazakon.net/document/C009312> (дата звернення 15.08.2023)
8. Цивільне право України: [навч. посібник] / Ю. В. Білоусов, С. В. Лозінська, С. Д. Русу та ін. ; за ред. Р. О. Стефанчука. К.: Прецедент, 2005. 448 с.
9. Галкевич С.В. Принципи справедливості, добросовісності, розумності деліктної відповідальності у цивільному праві : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03. Хмельницький, 2021. 235 с.
10. Борисова В.І. Базові принципи цивільного права України. *Проблеми цивільного права та процесу*. Харків, 2018. С. 12–15.
11. Концепція оновлення Цивільного кодексу України. Київ: Видавничий дім «АртЕк», 2020. 128 с. URL: <https://pravo.ua/wp-content/uploads/2021/01/Проект-Концепції-оновлення-Цивільного-кодексу-України.pdf> (дата звернення 15.08.2023).
12. Тлумачний словник української мови. URL: <https://1550.slovaronline.com/138959-%D0%BF%D1%80%D0%B5%D0%B7%D1%83%D0%BC%D0%BF%D1%86%D1%96%D1%8F> (дата звернення 15.08.2023).
13. Кузнєцова Н.С. Принципи сучасного зобов'язального права України. *Українське комерційне право*. 2003. № 4. С. 9–17.
14. Примак В.Д. Вина і добросовісність у цивільному праві (теорія, законодавство, судова практика). Київ : Юрінком Інтер, 2008. 432 с.
15. Примак В. Принцип добросовісності у контексті забезпечення верховенства права у відносинах цивільно-правової відповідальності. *Юридична Україна*. 2012. № 8. С. 68–77.
16. Кот О.О. Здійснення та захист суб'єктивних цивільних прав: проблеми теорії та судової практики: монографія. К.: Алерта, 2017. 494 с.
17. Погребняк С.П. Основоложні принципи права (змістовна характеристика). Х.: Право. 240 с.
18. Тобота Ю.А. Принцип справедливості, добросовісності і розумності в цивільному праві: автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03. Харків, 2011. 22 с.
19. Постанова Верховного Суду від 29.05.2019 у справі № 914/692/18. URL: https://protocol.ua/ru/postanova_kgs_vp_vid_29_05_2019_goku_u_spravі_914_692_18/ (дата звернення 15.08.2023)
20. Боднар Т. Добросовісність, розумність та справедливість як принципи виконання договірних зобов'язань. *Юридична Україна*. 2005. № 3. С. 39–44.
21. Павленко Д. Принцип добросовісності в римському приватному праві та зобов'язальному праві України: порівняльний аналіз. *Підприємництво, господарство і право*. 2006. № 8. С. 129–132.
22. Постанова Верховного Суду від 16.01.2019 р. у справі № 521/17654/15-ц. URL: <https://zakononline.com.ua/court-decisions/show/81020254> (дата звернення 15.08.2023)
23. Постанова Верховного Суду від 14.12.2022 у справі 126/2200/20. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/107984722> (дата звернення 15.08.2023)
24. Кондратьєв Р.І. Дискусійні питання щодо системи загальних принципів здійснення суб'єктивних цивільних прав. *Університетські наукові записки*. 2007. № 2(22). С. 127–133.
25. Чубоха Н.Ф. Принцип добросовісності у цивільному праві України. *Порівняльно-аналітичне право: електрон. наук. вид.* 2013. № 2. С. 171–174. URL: http://www.pap.in.ua/2_2013/Chubokha.pdf (дата звернення 15.08.2023).
26. Майданик Р. А. Проблеми довірчих відносин в цивільному праві. К.: ВПЦ «Київ. ун-т», 2002. 502 с.
27. Бервено С.М. Проблеми договірних прав України: К.: Юрінком Інтер, 2006. 392 с.
28. Галкевич С.В. Принципи справедливості, добросовісності, розумності деліктної відповідальності у цивільному праві: автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03. Хмельницький, 2021. 18 с.
29. Кузнєцова Н.С. Сучасне цивільне законодавство України: здобутки, проблеми, перспективи. *Вісник Південного регіонального центру Національної академії правових наук України*. 2014. № 1. С. 51–57.
30. Бабич І.Г. Місце принципу добросовісності в системі сучасного зобов'язального права України. *Актуальні проблеми держави і права: зб. наук. пр. Київ, 2005. Вип. 24. С. 327–331.*
31. Бакаліньська О.О. Категорія «добросовісність» у цивільному праві України. *Київського університету права*. 2011. № 4. С. 200–203.
32. Павленко Д.Г. Принцип добросовісності в договірних зобов'язаннях: дис. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.03. Київ, 2008. 193с.
33. Стефанчук М. О. Добросовісність як ознака правомірної поведінки фізичної особи у цивільному праві. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія: Юридичні науки*. 2015. Випуск 5. Том 1. С. 140–142.
34. Draft Common Frame of Reference (DCFR). URL: <https://sakig.pl/wp-content/uploads/2019/01/dcfr.pdf> . (дата звернення 15.08.2023).
35. Постанова Верховного Суду від 10.04.2019 у справі № 390/34/17. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/81263995> . (дата звернення 15.08.2023).
36. Постанова Верховного Суду у складі колегії суддів Другої судової палати Касаційного цивільного суду від 07.11.2020 в справі № 450/2286/16-ц. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/92173296> . (дата звернення 15.08.2023).